

Ur tidskriften *Västerbotten* nr 3-08

Jonas Sjöstedt

Från Västerbotten till Spanien

Den 17 juli 1936 inledde spanska generaler ett uppror mot landets demokratiskt valda vänsterregering. Kuppförsöket mötte omfattande motstånd. Ett blodigt inbördeskrig bröt ut som kom att vara i tre år. På ena sidan stod den fascistiska militären under ledning av general Franco som hade ett massivt militärt stöd av det nazistiska Tyskland och Mussolinis Italien. På den andra sidan stod den spanska vänstern och landets lagliga regering. Den spanska republikens sak väckte starka känslor och fick stöd av arbetarrörelsen i hela världen. Även i Västerbotten organiserades solidaritetsarbete med Spanienkommittéer och insamlingar. Av de omkring 40 000 frivilliga som strömmade till republikens försvar kom omkring 540 från Sverige. Av dem var minst elva från Västerbotten.

Flertalet spanska militärer ställde sig på den upproriska Francosidan. I inledningen av kriget hade upprorsmakarna stora framgångar. Republikens försvar var till en början improviserat med förband som sattes upp av fackföreningar och politiska organisationer. Redan i oktober var fascisterna nära att inta Madrid, men deras anfall slogs tillbaka. Frivilliga från andra länder spelade en viktig roll i försvaret i Madrid. Detta väckte stor internationell uppmärksamhet och allt fler frivilliga strömmade till republikens försvar.

Medan slaget om Madrid pågick i november 1936 arbetade Ragnar Hörnqvist från Storuman i skogen utanför Jokkmokk.

Vi var på timmerhuggning i en by som heter Randijaur. Där var vi tre grabbar, bland dem Storsigge Sandkvist från Vilhelmina och en pojke från Vittangi, Veinö Heikki. Det blev tal om Spanien på kvällarna. Jag sa till pojkarna: — Vet ni vad jag vill att vi ska göra? Jag vill att vi ska fara ner till Spanien alla tre och hjälpa dem att slåss mot Franconazisterna därnere.

Det blev inte bestämt den kvällen men på dagen därpå då vi satt på rast uppe i skogen vid en eld och åt en smörgås. Då säger Sandkvist att han vill fara, och det sa Tornedalingen också. Det blev sagt och gjort.

Den 20 november reste skogsarbetaren Hörnqvist, som tidigare hade deltagit i bygget av Inlandsbanan, till Spanien tillsammans med Sigfrid Sandkvist från Vilhelmina. De skulle komma tillbaka till Västerbotten mer än två år senare, tre dagar före jul 1938, efter att ha deltagit i flera av inbördeskrigets blodigaste strider.

Många andra hann bara vara med en dag, men jag klarade mig, men jag var tilltygad när jag kom hem. Det var genom hatet, orättfärdigheten mot folket som levde där som jag ville åka trots det. Jag hade läst oerhört mycket om Spanien.

De flesta av de svenska frivilliga var kommunister eller sympatisörer till SKP (Sveriges Kommunistiska Parti). Men bland de frivilliga fanns också partilösa, socialdemokrater, syndikalister och medlemmar i Socialistiska Partiet. Det var SKP som i praktiken organiserade de flesta svenska frivilligas resor.

Vi fick hjälp av *Flamman* (dagstidning utgiven av SKP) i Luleå, de ordnade biljett till Stockholm. På centralen fick vi biljett till Göteborg. Vi fick kontraorder i Hallsberg att åka över Oslo, för fem grabbar som skulle resa ner hade blivit häktade i Göteborg. Vi for till Oslo där vi köpte båtbiljetter till Antwerpen. Vi reste med tåg till Paris där det blev läkarundersökning. Vi var 6-700 man där i en samfällid spislokal när det blev razzia av polisen, försök ta er ut och dela på er ropade de, och det gjorde vi. Samma kväll vid tiotiden åkte vi tåget ner till gränsen, till Perpignan. Där låg vi i ett gammalt slott. På

morgonen samlades vi i skogen vid en gränslod. Spanjorerna visste att vi skulle komma. Tre gamla smugglare hämtade oss och vi kröp på magen över järnvägsbron till Spanien. Vi gick längs gamla smugglarvägar, gick i en kedja, jag var glad att jag hade ulstern kvar, det var vinter. Tre fransmän störtade ner. Efter ett tag försvann två till. Man skulle titta bara rakt fram, inte titta ner. Vi kom till Figueras, där var en fästning, där fick vi vila. Sedan bar det iväg till Albacete i Sydspanien. Där bombades vi av italienskt bombflyg som kom från Mallorca.

Förbud mot frivilliga till Spanien

Proposition förelägges riksdagen i dag.

Efter gemensam beredning med utrikes-, finans- och handelsministrarna har justitieministern framlagt förslag till "lag angående åtgärder för att förhindra frivilligas deltagande i inbördeskriget i Spanien m.m." Förslaget, som omedelbart underställts lagrådet för granskning, har utarbetats i anslutning till vad inom noninterventionskommittén förordats.

Den nya lagen, som skall träda i kraft den dag konungen förordnar och som skall äga giltighet till den 28 februari 1938 eller tidigare dag konungen förordnar, inrymmer nio paragrafer.

Enligt vad TT inhämtat, väntas proposition i ämnet komma att föreläggas riksdagen vid extra plenum, som är utlyst till kl 4 em. om måndag. (TT)

Västerbottens Folkblad måndag 22 februari 1937

Sveket mot republiken

Ragnar Hörnqvists resväg var typisk för många av de svenska frivilliga. Det var förbjudet att resa som frivillig till Spanien. De som reste hotades, efter beslut i riksdagen, med sex månaders fängelse och i svenska pass stod att dessa inte var giltiga för resa till Spanien. Bakgrunden var en internationell överenskommelse om nonintervention. Enligt den skulle inga utländska regeringar stödja någon sida i kriget. I praktiken fungerade noninterventionspakten som en bojkott av den spanska republiken som inte fick köpa vapen till sitt försvar. Sovjetunionen och Mexiko var de enda länder som öppet gav stöd till den republikanska sidan, men det blev allt svårare för den utländska hjälpen att nå fram ju längre kriget led. Sovjetiska fartyg sänktes av italienska och tyska fartyg eller flygplan utanför Spaniens kust. Under hela inbördeskriget gav Tyskland och Italien ett massivt stöd med vapen och militära förband till den fascistiska sidan. Även amerikanska storföretag stöttade upprorsmakarna med bland annat lastbilar och drivmedel. Många av de frivilliga, som Ragnar Hörnqvist, var bittra över vad de upplevde som ett svek mot republiken.

Jag hade aldrig trott att de västliga demokratierna skulle vara så genomruttna som de var. Fransmännen och briterna hjälpte ju dem. Flygplan som hade köpts in efter insamlingar för Spanien behöll Frankrike själva. Hitler var där med mycket folk och italienarna med fem å sex divisioner. Samma dag vi for till Spanien anlände tre nya italienska divisioner. De gjorde tvärtom mot vad de sa. Det var ett svek i högsta grad med noninterventionspakten. De spärrade all införsel till folket som kämpade mot fascisterna. Vi fick ingenting medan det hela tiden matades på med grejor till andra sidan.

När Ragnar Hörnqvist reste till Spanien var andra svenska frivilliga redan i strid i försvaret av Madrid. De flesta svenskarna sammanfördes med andra skandinaver i Thälmannbataljonen (uppkallad efter den tyska kommunistledaren Ernst Thälmann som satt fängslad i Tyskland och senare avrättades av nazisterna). Samlandet av svenskarna i en enhet var en del av uppbyggandet av de internationella brigaderna med frivilliga från 53 länder som sökte sig till republikens försvar. Det svenska förbandet fick sitt elddop i slagen vid Jarama i februari 1937 och vid Guadalajara i mars samma år. Många svenskar stupade i hårda strider när de fascistiska försöken att ringa in Madrid framgångsrikt slogs tillbaka. Svenskarna ställdes mot kolonial-

trupper från spanska Marocko och italienska elitsoldater och de bombades av tyska flygplan. Det var långtifrån alltid som de mötte spanska soldater på andra sidan slagfältet.

Så småningom samlades svenskarna i ett särskilt kompani, Brantingkompaniet. Det var uppkallat efter Spanienkommittéernas ordförande, den socialdemokratiska riksdagsmannen Georg Branting. I Brantingkompaniet hamnade även Ragnar Hörnqvist efter en och en halv veckas militär träning i Albacete. På resan hade han upprörts över hur civilbefolkningen drabbades av kriget.

Vi kom till Reus. Det stod så mycket fruntimmer på perrongen, de frös så vansinnigt, de hade bara långa svarta klänningar. En av dem hade ett barn på varje arm, hon frös så att hon skakade. Så jag tog av mig ulstern och bredde om henne. Alla andra grabbar som hade något ytterplagg gjorde likadant. Det var hemskt att se.

Svenskt solidaritetsarbete

I Sverige, liksom i många andra länder, organiserades en kraftfull solidaritetsrörelse med den spanska republiken. Som mest verkade 431 Spanienkommittéer, bildade som en del av "Svenska hjälpkommittén för Spanien (SHfS)". Ett mycket omfattande arbete med insamling av pengar, kläder och annan hjälp skedde. Bland annat byggdes ett svenskt-norskt fältsjukhus upp i Alcoy. Det fungerade väl innan det fick stängas efter att ha bombats upprepade gånger av italienskt flyg. Möten med information, föreläsningar och dörrknackningar skedde över hela landet. Flera av den tidens mest kända författare och konstnärer, som Hjalmar Söderberg, Gunnar Ekelöf, Nils Ferlin, Moa Martinsson, Eyvind Johnson, Ivar Lo-Johansson och Agnes von Krusenstierna var aktiva i solidaritetsarbetet och tog tydligt ställning för republikens sak.

I Västerbotten bildades tio Spanienkommittéer. De flesta var verksamma i norra länsdelen. Syndikalisterna hade sin egen insamlingsorganisation och flera andra fackföreningar bedrev egna insamlingar. Jämfört med andra län med liknande struktur var antalet lokala kommittéer i Västerbotten begränsat. Även om det fanns enskilda liberaler som stödde den spanska republiken så utgjordes Spanienrörelsens ryggrad av den svenska arbetarrörelsen med dess organisationer och partier. I Spanienrörelsen samarbetade socialdemokrater, kommunister och andra. Bara några år tidigare hade kommunisternas linje varit sekteristisk med hårda angrepp på socialdemokratin. Nu ansträngde de sig istället för att skapa ett fungerande enhetsarbete. Detta var en del av en omprövning av strategin i den internationella kommunistiska rörelse som SKP var en del av. I Västerbotten var arbetarrörelsen på 30-talet relativt sett svagare än på många andra håll i norra Sverige. Även antalet frivilliga från Västerbotten som stred i Spanien, elva kända av totalt omkring 540 svenskar, är relativt lågt. Det beror sannolikt delvis på att SKP i Västerbotten var svagare organiserat än till exempel i Norrbotten eller Ådalen. Påfallande många frivilliga från länet kom från Holmsund och Skellefteområdet där arbetarrörelsen var mer välorganiserad. De flesta var relativt unga, några bara drygt 20 år gamla.

Bland de frivilliga från Västerbotten hade samtliga typiska arbetaryrken som skogsarbetare, metallarbetare, sjömän och rörmokare. Detta var typiskt för de svenska frivilliga av vilka bara en handfull inte var arbetare. Från en del andra länder, som USA och Storbritannien, var inslaget av intellektuella och kulturpersonligheter påtagligt bland de frivilliga. En tredjedel av de svenska frivilliga stupade, andra kom hem sjuka eller skadade.

Synen på vad som skedde i Spanien var mycket polariserad. Det speglas av hur konflikten beskrevs av länets lokalpress. Socialdemokratiska *Västerbottens Folkblad* tog snabbt ställning för den spanska republiken. Det arbete för solidaritet med republiken som skedde i länet lyftes i tidningen fram på ledarplats. Tidningens ledarsida polemiserade hårt med borgerliga tidningar som försvarade kuppmaakarna. För *VF* var detta en form av kryptofascism. "I valet mellan en

spansk frisinnad regim och en fascistisk, är man nu på väg att anamma fascismen" (VF 5 augusti 1936). VF lyfte fram att det även ingick liberala borgerliga krafter i den spanska regeringen och i tidningen skildrades också det västerbottniska solidaritetsarbetet för Spanien via annonser, mötesreferat och artiklar. På ledarplats försvarades de svenska arbetarnas rätt att stödja den spanska republiken även om man undvek att kritisera den socialdemokratiska regeringens stöd för noninterventionspolitiken.

Till arbetarna i Boliden med omnejd

Som bekant har svenska hjälpkommittén för Spanien i ett upprop riktat en maning om insamling till ett sjukhus åt spanska folket. Svenska hjälpkommittén har på ort och ställe övertygat sig om det trängande behovet om snar hjälp för åstadkommande av modern sjukvård för spanska folkarmén.

Det spanska folket kämpar med heroiskt hjältemod och entusiasm för att rädda demokratin. Men hjältemod och offervilja räcka inte alltid i kampen mot en fiende, som är vida överlägset rustad såväl tekniskt som ekonomiskt, utan alla framstegsvänliga och progressiva krafter måste samfällt hjälpas åt att lämna det spanska folket det stöd som är möjligt.

Den spanska folkarmén lider brist på allt, men särskilt kännbar är bristen på modern sjukvårdsutrustning. De sårade förblöda på slagfälten i brist på förbandsartiklar, de måste opereras utan bedövningsmedel, sår sys ihop med vanlig tråd i stället för steriliserad därför avsedd, mediciner och de allra elementäraste instrumenter saknas osv. Vi minns kamrat Österbergs ord vid sina föredrag då han skildrade hur han sett "hjältarna dö som flugor enbart i brist på de enklaste sjukvårdsattiraljerna."

Den spanska staten är ju ekonomiskt blockerad från möjligheten att med pengar inköpa sjukvårdsutrustningar från andra länder, därigenom att valutan — pesetas — ej mottages som likvid. Här ha andra länders vänner och anhängare till demokratin möjlighet att ingripa och med sina egna länders valutor inköpa förbandsartiklar och sjukvårdsutrustningar och skänka till spanska folket.

Bolidens Spanienkommitté — som är sammansatt av representanter ur samtliga fackliga, politiska och nykterhetsorganisationer i Boliden har på möte den 31 jan. beslutat, att, förutom i de insamlingsaktioner som i övrigt företagits och kan komma att företagas, också föreslå fackföreningarna i Boliden med omnejd att besluta om en uttaxering av två minimilöner att inlevereras före den 20 mars, som insats i en ambulans till spanska regeringen.

Varje arbetare, som vill sätta sig in i saken, inser omedelbart vilken fara som förestår om fascismens krafter gå segrande ur striden. Må vi därför samfällt sätta in våra krafter för att skaffa det spanska folket en modern sjukvårdsutrustning. Frågan om uttaxeringen kommer under februari månad upp till behandling på samtliga fackföreningar och vi hoppas, att alla som äro måna om demokratiernas bevarande undan den fascistiska faran också ställa sig solidariska bakom förslaget om uttaxering.

Helt naturligt äro vi också synnerligen tacksamma om någon önskar lämna mer än eventuellt beslutad uttaxering, liksom också för de bidrag som i övrigt lämnas till någon av Spanienkommitténs ledamöter eller direkt till kommitténs kassör Sixten Jonsson, Boliden.

Boliden den 2 febr. 1937.

För Bolidens Spanienkommitté:

E Mauritz Isaksson. Sixten Jonsson. Gunnar Jonsson

Västerbottens Folkblad lördag 6 februari 1937

Liberala *Västerbottens-Kuriren* försökte inta en mer neutral hållning och tidningen uttalade sitt stöd för noninterventionspakten. Tidningen uttryckte samtidigt sitt avstånd till bägge sidor i konflikten som framställdes som ett val mellan två totalitära ideologier. Först i krigets slutskede tog tidningen tydligt ställning för republiken och Spaniens demokratiskt valda regering.

Konservativa *Umebladet* ställde sig däremot i praktiken på fascisternas sida i konflikten. Den spanska republiken framställdes som odemokratisk och kommunistisk. Skulden för konflikten lades i tidningen på spanska kommunister och socialister. Tidningen riktade hårda angrepp mot ordföranden för Spanienhjälpen Georg Branting och mot socialdemokraterna för att de samarbetade med kommunister i stödet för republiken.

Nyheter om inbördeskriget tog stor plats i den västerbottniska dagspressen främst under krigets första åtta månader. De olika synsätten på konflikten speglades i hur de olika sidorna benämndes i länspressen. I krigets början beskrev de tre tidningarna den spanska regeringen som regeringen, regeringssidan eller regeringstrupperna. Fascistsidan beskrevs som rebellerna, rebelsidan eller rebelltrupperna. Från juli 1937 förändrades sättet att benämna de två sidorna. För det mesta kallades regeringssidan för republikanerna medan fascistsidan kallades nationalisterna. Under krigets sista skede kallade *Umebladet* och *VK* ibland rebelsidan för Franco.

Det fanns betydande skillnader i språkbruk mellan tidningarna. *Umebladet* kallade ibland regeringssidan för de röda medan fascisterna benämndes de vita. Även *VK* kallade någon gång fascisterna för de vita. *VK* använde heller aldrig benämningen fascister om rebellerna. När *Västerbottens Folkblad* använde den betäckningen var det som ett öknamn och skällsord. *Umebladet* däremot verkade inte lägga någon negativ värdering i begreppet fascister när det användes för att beskriva rebellerna.

Kriget blev snabbt även ett propagandakrig. Upprorssidan spred uppgifter om övergrepp mot kyrkor och präster som skedde i republiken. Nyheter om fascistiska bombningar av civila i spanska städer som Madrid och Guernica och de massavrättningar av vänsteranhängare som skedde i de delar av Spanien som fascisterna erövrade väckte avsky bland dem som sympatiserade med republiken. Flera av de frivilliga skrev frontbrev i lokalpress eller partitidningar. Flera norr- och västerbottningar skrev i *Flamman*. Det första frontbrev som publicerades var från Hjalmar Stridsberg från Skelleftehamn. Han skildrade fascisternas bombning av Albacete och uttryckte förhoppningen: "Må jag kunna bidra till hämnden innan det blir min tur".

Flamman skildrade även Hjalmar Stridsbergs hemkomst i början på 1938. Han reste hem med en grupp svårt sårade skandinaver som togs emot och hyllades av stora folkmassor. Åter i Västerbotten genomförde Stridsberg en föreläsningsturné för solidaritetsrörelsen med Spanien. I *Flamman* skildras exempelvis att "Så fort kamrat Stridsberg visade sig på estraden hälsades han med stormande applåder och bravorop" av en publik på 350 personer i Furunäs Folkets park.

Sven Brännström från Ursviken

En av de första svenska frivilliga var Kajsa Rothman som hade anslutit sig till republikens styrkor bara någon dag efter att kriget hade brutit ut. I krigets inledningsskede deltog många kvinnor i striderna vid fronten. Efter att de hade sänts bakåt från fronten tjänstgjorde många, även Kajsa Rothman, som sjuksköterskor. Vid ett par tidpunkter turnerade Rothman i Sverige på solidaritetsmöten. Exempelvis anordnades välbesökta möten i Boliden, Skelleftehamn, Skellefteå, Robertsfors och Umeå i februari 1938. Rothman gjorde också radioutsändningar på svenska från Madrid. En av dem som lyssnade på Radio Madrid var metallarbetaren Sven Brännström i Ursviken.

Det var Kajsa Rothman som talade om hur det var. Hon uppmanade... hon ville helt enkelt att folk skulle hjälpa spanjorerna. Hon talade om hur kampen gick till och alltihop (...) det stod i tidningen när hon skulle prata.

Sven Brännström kom från en politisk familj, hans far hade svartlistats när han hade deltagit i bildandet av fackföreningar i Skellefteområdet. Även Sven Brännström var fackligt aktiv. I juni 1937 hade han bestämt sig. Tillsammans med sin vän Elof Abrahamsson, även han metallarbetare från Ursviken, reste Sven Brännström ner och anslöt sig till republikens styrkor.

Jag som många andra, upprördes över hur lite hjälp det spanska folket fick av demokratierna. Vi, min kamrat Elof som stupade vid Ebro och jag, beslöt att åka för att göra en insats. Det var för att hjälpa spanjorerna i deras kamp mot fascismen. De fick ingen annan hjälp så jag kände jag var tvungen att åka. /.../ I arbetarrörelsen förstod vi direkt vad det där var, det var fascismen som var på frammarsch överallt. Vi hade sett hur det gick i Tyskland.

Även Svens Brännströms och Elof Abrahamssons resa gick till Spanien via Paris.

Elof och jag var goda vänner sedan gammalt, vi var arbetskamrater. Vi kunde inget berätta innan vi fon det var trots allt förbjudet att fara till Spanien. Vi tog ut pass i Umeå. I passet stod att man fick besöka alla jordens länder utom Spanien, det var dit vi skulle. Sedan tog vi tåget till Paris. I Tyskland kom det sånadär SS-gubbar och börja fråga vart i vi skulle och de ville se passen. Vi sa att vi skulle på båtar i Frankrike. Vi pratade om båtar och utbildning. Jag drog någon fantasi, så försvann ju han.

I södra Frankrike fick de gömma sig för franska poliser och gränsvakter. De vandrade tillsammans med andra frivilliga över Pyrenéerna till Spanien i skydd av nattens mörker. Därefter slussades de vidare till internationella brigadens utbildningscentrum i Albecete innan de placerades i ett fransk—belgiskt regemente.

Detta fransk—belgiska regemente var mycket ärorikt. De var med i de hårda strider som hade varit om Madrid. Folk hade åkt direkt från Frankrike ut till fronten. /.../ Man berättade för mig att fransmännen som kom, de kom med tåg. De gick direkt från tåget direkt till fronten, de hade fått knallpåkarna på tåget och det vara bara att kliva till fronten direkt, det var så hårt där.

De spanska förbanden utgjorde den överväldigande delen av de republikanska styrkorna, men i vissa situationer stod de internationella brigaderna för avgörande insatser. Enligt Sven Brännström var spanjorernas syn på de frivilliga mycket positiv:

När de spanska förbanden var hårt ansatta av fascisterna så satte man in folk från den Internationella brigaden, några här och några där för att höja moralen. Så fort brigaden anlände började spanjorerna att ropa "Den internationella brigaden är här. Den internationella brigaden är här", och så var det som att de fick mer mod.

Sven Brännström hade gjort värnplikten vid ingenjörstrupperna och hade en gedigen utbildning i spräng- och mintjänst. Han hade också arbetat med sprängmedel vid vägbyggen. Kanske var det därför, och för att de var organiserade kommunister, som han och Elof Abrahamsson plockades ut till specialtjänst. De överfördes till de specialförband, partisaner, som gjorde attacker långt bakom fiendens linjer. De sprängde broar och järnvägar. En annan uppgift var att ta fångar för att få fram upplysningar. Partisanerna var inte en del av den ordinarie republikanska armén. De arbetade med instruktörer från den sovjetiska säkerhetstjänsten. Sammanlagt deltog minst 19 svenskar i partisanförband, svenskarna utgjorde därmed en betydande del av de utländska partisanerna. Så här kommenterade något lakoniskt Brännström sitt första uppdrag:

Vi var över och minerade vägar och sånt där — jag hade gjort värnplikten vid ingenjörstrupperna och var utbildad minör. /.../Vi skulle ställa till största möjliga jäkelskap.

Sven blev gruppchef vid partisanerna. Vid ett av hans uppdrag i Aragonien hade en av hans män

dött i strid. Partisanerna befann sig i närheten av soldatens hemby och beslutade att begrava den spanske kamraten där. Det var riskabelt eftersom byn hade varit kontrollerad av fascisterna och för att byaprästen var fascist. Men just vid den här tiden befann sig inga fascistiska soldater i byn. Den döde partisanen var sin mors ende son och modern vill ha honom begravd i helig jord, men när Sven försökte övertala prästen så flydde han. Partisanerna lät honom komma undan. Modern blev otröstlig över att sonen inte skulle begravas ordentligt. Sven och partisanerna gjorde därför i ordning en begravning med kista som de kom marscherande med på raka led till kyrkogården. De följdes av den gråtande modern och släktingar och vänner till den stupade. När Sven såg den gråtande modern bestämde han sig. Han var kommunist och trodde inte på gud, men han hade blivit konfirmerad hemma i Skelleftehamn. Då hade han fått lära sig syndernas förlåtelse utantill på latin. Han gav sitt gevär till sina mannar, tog av baskern, föll på knä vid kistan och läste högt. Modern hade slutat gråta. Hon lyssnade andäktigt på partisanen från Norrland som plötsligt blev katolsk präst. När Sven var klar reste hon sig och kysste hans hand. Nu var hon lugn och sonen förlåten. Kistan kunde firas ner i jorden.

Snart fick Sven Brännström tjänstgöra som instruktör för partisanerna. Det saknades specialister på den republikanska sidan. Sven var mycket betrodd, han hade specialtillstånd som gav honom rätt att fritt röra sig var som helst på republikens territorium. Han hade också rätt att bära vapen bakom fronten. Detta var mycket ovanligt. Sven Brännströms enhet användes också för vakthållning vid den sovjetiska militärkommissionens högkvarter.

En kväll när Sven tjänstgjorde som vaktchef anlände Juan Negrín, republikens premiärminister, för att tala med general Kotov (som egentligen hette N.I. Eitington) som hade hand om det sovjetiska biståndet till republiken.

Jag släppte in Negrin och hans två livvakter in i huset. Jag ringde upp till Kotov och anmälde att Negrin hade kommit och Kotov sa att det bara var att skicka upp honom. När Negrin började gå uppför trappan gjorde hans två livvakter ansats till att följa med. Jag frågade vart de skulle. Ja, de sa att de skulle följa med Negrin upp till Kotov. Jag sa till dem att det går inte för sig, Negrin är i full säkerhet här och han behöver inte er där uppe. Då började den ena av dem att treva efter sin pistol. Jag frågade honom vad han tänkte göra med den, skjuta ikapp eller. Hur som helst blev de kvar nere med mig.

Efter ett tag så kallade Kotov upp mig till sig och sade att Negrin var lite fundersam över hur vi hade det med säkerheten i huset, det var ju så få vakter. Jag svarade honom att det inte alltid är en fråga om kvantitet utan om kvalitet, och jag är ju svensk och vi svenskar är ju vikingar så det är ingen fara. Då skrattade Negrin och klappade mig på axeln och menade att då var allting bra.

Brokig politisk samling

Den spanska folkfronten var en brokig samling som sträckte sig från borgerliga partier via socialister och kommunister till syndikalister och anarkister som var mycket starka i Spanien. Folkfronten förenades i sin kamp mot de fascistiska kuppmaakarna, men inom fronten fanns det mycket olika meningar både om vilken militär taktik man skulle tillämpa och i vilken mån och med vilken inriktning som samhället skulle omdanas. De spanska kommunisterna var vid inbördeskriget början inte något stort parti, men stödet för partiet och dess inflytande ökade i och med att republiken fick hjälp från Sovjet och med kommunisternas eget uppoffrande arbete för republiken.

Samtidigt rådde i Sovjet en av stalinismens allra mörkaste perioder med massiva utrensningar och avrättningar av verkliga och inbillade fiender till Stalins terrorvälde. Dessa konflikter spillde även över till Spanien och förvärrade de motsättningar som redan fanns inom folkfronten. I maj 1937 hade motsättningarna kulminerat i gatustrider i Barcelona. På ena sidan stod anarkister och syndikalister tillsammans med partiet POUM som hade stämplat som trotskistiskt av Sovjet och

kommunisterna. På andra sidan stod regeringsstyrkor och kommunister. Motsättningar ledde till att många anhängare av POUM fängslades och dess ledare Andreu Nin dödades. Få svenska frivilliga var på något sett inblandade i dessa strider inom folkfronten, men Sven Brännström kan ha varit ett undantag. Enligt uppgifter vaktade han under en period fängslade POUM-anhängare.

I december 1937 gick den republikanska armén till angrepp mot staden Teruel, ca 20 mil öster om Madrid. De internationella brigaderna med det svenska Brantingkompaniet sattes in i striderna. Teruel ligger i bergen och temperaturen sjönk fler gånger ner mot minus 20 grader. Den republikanska armén lyckades inta staden efter stora förluster, men segern blev kortvarig. Så här berättade Ragnar Hörnvist i efterhand:

Sedan hade de gjort en attack mot Teruel, där stannade tåget med oss. De hade bombat enormt vid fronten, oj, oj oj. På julaftonskvällen intog vi Teruel igen. Vi hade inga kläder bara paragatas, inga strumpor, inga underkläder, jag gick i mina egna trädgårdsbyxor. Jag gick i mina blåklädersbyxor ända till sista året. Jag var för storväxt, Sandkvist var likadan. Man fick så mycket ohyra på sig och vi eldade mot sömmarna för att ta ihjäl ohyran. Vi hade ingen tvål, ingenting. På morgonen därpå slog de till, de satte in flera hundra tanks och artilleri, det var ett rent inferno. Allt skakade, flyget bombade. Vi hade för lite grejor, vi fick ut 80 gevär på 120 svenskar, så fort en stöp så fick en annan ta hans bössa.

Bara någon månad senare, i mars 1938, inledde fascistsidan en offensiv genom Aragonien som skulle klyva den spanska republiken i två delar. De internationella brigaderna sattes in i striden men de hamnade snart i hopplösa försvarsstrider och tvingades retirera i mindre grupper mot floden Ebro. Många svenskar omkom, däribland Hans Ruben Ove Olofsson, sjöman från Umeå, som stupade i Batea. Men Ragnar Hörnvist från Storuman och Sigfrid Sandkvist från Vilhelmina tillhörde dem som klarade att slå sig igenom:

Sedan retirerade vi till Caspe, det var kallt så vi höll på att frysa ihjäl. Vi gick på de där lervägarna. Vi höll Caspe i ett och ett halvt dygn, de hade tanks och lastbilar, vi hade ingenting. Vi skulle gå vi och bära det vi hade. Sedan gick vi på länsen där och retirerade till vägen mot Valencia. De var så nära oss att de beströk oss. Vi hade inga spadar och kunde inte gräva ner oss. Vi låg på marken. Jag hade tre norrmän till vänster om mig, jag trodde att de levde, men de var döda alla tre. Jag ropade på dem, men de var döda. Där bröt tyskarna, nazisterna, igenom och vi fick dem i ryggen. Vi flydde mot Ebro, vi tog oss genom en latrinbrunn som vi kröp igenom. Vi höll på att dränka oss. Vi skulle ta oss över vägen bortom stan. En herde bortom stan hjälpte oss, vi kröp i skocken av får och getter. Det stod soldater överallt. Vi låg vid Ebro ett och ett halvt dygn i en jordhåla. Sandkvist och jag hittade en timmerflotte som vi tog oss över på, vi låg som sillar mot varandra för att flottan skulle vara i jämvikt. Men vi kom fyra kilometer nedåt floden innan vi kom över.

Efter nederlaget i Aragonien var betydande delar av den republikanska armén inklusive det svenska Brantingkompaniet illa tilltygade. På andra sidan Ebro samlades resterna av kompaniet ihop. De fick snart påfyllning i leden av spanska värnpliktiga och nya frivilliga från Sverige, däribland flera västerbottningar. De började träna för en ny republikansk offensiv. Men hos många fanns insikten om att kriget egentligen var förlorat. Även i Sverige växte insikten om att republiken skulle förlora. Trots det fortsatte det lokala solidaritetsarbetet med stor styrka. Republiken led inte bara svår brist på vapen. Flera frivilliga vittnade också om att maten var torftig och mest bestod av bönor. Även den internationella utvecklingen var oroande. I mars 1938 gick tyska trupper in i Österrike utan att omvärlden ingrep. Därefter ökade Tyskland trycket mot Tjeckoslovakien som skulle säljas ut av västmakterna genom Münchenöverenskommelsen. Hoppet om att västländerna slutligen skulle komma till den spanska republiken undsättning blev allt mindre.

Vid två—tre tiden på natten den 25 juli inledde de republikanska styrkorna slaget vid Ebro. Det blev republikens sista stora offensiv. I de allra första båtarna som korsade Ebrofloden i mörkret

vid huvudanfallet satt de svenska frivilliga. De överraskade fascisterna och under det första dygnet gjorde de stora framryckningar. Många fångar togs och mycket utrustning erövrades, men redan första dagen kom också de första svenska förlusterna. Den allra allvarligaste var att Brantingkompaniets uppskattade befälhavare Kalle Ernstedst stupade.

Efter några veckor samlade sig fascisterna till försvar och motanfall. Deras totala dominans i luften och överlägsna artilleri hamrade på republikens styrkor. De svenska frivilliga bombades av tyska Stukaplan och Junkerbombare. De tillfälliga broar över Ebrofloden som hade byggts upp bombades och förstördes. Den republikanska Ebroarmén fick inte över tillräckligt med mat och ammunition. Utanför staden Gandesa drabbades de svenska frivilliga av stora förluster vid det som skulle kallas "skandinavernas dödsulle". Sannolikt stupade tre, möjligen fyra, västerbottningar vid Ebro. Gustav Adolf Edin från Bastuträsk var en av dem. Sigurd Lundberg, sjöman från Holmsund, anmäldes som saknad i strid. Det innebär sannolikt att han tillfångatogs. De internationella soldater som tillfångatogs avrättades som regel omedelbart av fascisternas. Det är oklart om Eloy Abrahamsson från Ursviken stupade vid Ebro eller under partisanuppdrag i Aragonien.

Avsked och hemresa

Den 21 september, när offensiven definitivt hade kört fast, beslöt den republikanska regeringen att dra tillbaka de internationella brigaderna. Beslutet var ett sista desperat försök att få noninterventionspakten att fungera. Men det gjordes aldrig något motsvarande tillbakadragande av de utländska styrkorna på andra sidan i konflikten. 22 september 1938 var den sista dag då svenska frivilliga var i strid. En del av dem retirerade medan de var utsatta för tung artilleribeskjutning. Elis Eliasson från Vilhelmina hade överlevt hela Ebroslaget trots att han en gång hade kommit bort från sitt förband och råkat bli beskjuten av sina egna. Under den sista dagen var han bårbärare. Han befann sig i lä bakom en pinjestam när han dödades av en direktträffande granat. Han var den sista västerbottning som stupade i det spanska inbördeskriget.

Efter slaget vid Ebro var det bara ett fåtal av svenskarna som var i stridbart skick. De flesta hade sårats eller stupat. Innan hemresan samlades de internationella brigaderna till ett farväl av republiken. De paraderade genom Barcelona den 28 oktober där de blev hyllade av fler än 300 000 personer. Flera av de frivilliga och många av dem som stod vid sidorna grät öppet vid avskedet. Under paraden överöstes de med blommor och andra gåvor. En av talarna var premiärministern, Negrin. I sitt berömda avskedstal till de frivilliga sa den republikanska ledaren och kommunisten Dolores "La Pasionara" Ibárruri:

Ni kan resa med stolthet. Ni är en legend. Ni är det heroiska exemplet på demokratins solidaritet och universalitet. Vi skall icke glömma er, och när fredens olivträd slår ut sina blad tillsammans med den spanska republikens lager — kom då tillbaka.

Få av deltagarna i de internationella brigaderna anade nog då att Dolores Ibárruri så småningom skulle få rätt. Långt senare, efter att Spanien hade demokratiserats på 70-talet, skulle en del av dem, bland dem Sven Brännström, återvända och hyllas som hjältar.

De svenska frivilliga reste hem i omgångar. Den största gruppen med 174 frivilliga svenskar sändes gemensamt till den franska gränsen där de togs emot av representanter för den svenska Spanienhjälpen, sannolikt den största solidaritetsrörelsen i Sveriges historia. De fick nya kläder och kunde bränna sina gamla lusiga plagg. I väl bevakade tåg sändes de genom Frankrike till Dunquerque där en färja tog dem till Danmark. Natten mot den 8 december anlände gruppen till Malmö. På kajen möttes de av tusentals människor som hyllade dem. I Stockholm och Göteborg var tiotusentals personer på plats vid ankomsten. De spanienfrivilliga var dock inte populära i alla

läger kunde Ragnar Hörnqvist intyga:

När vi lade till i Malmö så ropade svenska nazister, det var gott om dem, "åk hem mördare" till oss.

Men som helhet hade de frivilligas insatser väckt beundran och respekt. Efter det varma välkommandet väntade vardagen på de frivilliga. För många blev det en hård hemkomst. Många var sjuka, skadade eller psykiskt märkta av sina upplevelser. Ragnar Hörnqvist hade fått delar av ansiktet sönderslitet av granatsplitter. Få hade något arbete att återvända till. En stor grupp av dem var sjömän, de sökte sig oftast ut på sjön igen så snart de kunde. Sven Brännström var sjuk i difteri när han kom hem och behandlades på sjukhus i Stockholm. Det tog en tid innan han blev botad. Därefter gick han tillbaka till sitt tidigare arbete:

Det kom bud från verkstaden jag jobbade på innan jag for att det bara var att komma ner och börja jobba. Ägaren var en som i första hand såg till en arbetares kunskaper och han ansåg att jag var duktig och arbetsam. /.../ Det var skönt att få komma hem, helt klart. Men vi beklagade ju resultatet. Det var döds kampen för den Spanska republiken och det var ett oerhört slag för arbetarrörelsen för nu fick ju fascismen riktigt igång alltihop.

Ragnar Hörnqvist hade till en början svårt att få jobb.

Sedan kom en svår tid och det var hopplöst att få jobb. Jag kom till Storuman där militären höll på att bygga i ett berg. Jag sökte jobb där, men på arbetsförmedlingen sade man nej. "Nej, Hörnqvist skall inte ha något jobb där inte."

Samtidigt fortsatte solidaritetsarbetet för den spanska republiken. Pengar samlades in både till Spanien och till en stödfond för de hemvändande frivilliga som behövde hjälp. Den 14 februari skrev Ragnar Hörnqvist till stödfonden:

Salud kamrater! Jag måste göra en anhållan om hjälp till mitt uppehälle en kort tid. För jag har inte något att klara mig med. Och alls inget arbete. Det skulle ju ha gått om jag kunde ha tagit det arbetet som fanns när jag kom hem. Men då kunde jag inte börja i skogsarbete för man var alltför svag. Och nu är alla sådana platser upptagna. Vore tacksam för en hjälp. Nu har jag varit ute med en Spanienlista. Som inte har gått så illa. Nu skall jag resa ut till skogskojerna. Skall hålla små föredrag om Spanien. Samtidigt som en bidragslista för hjälp till Spanien får gå laget runt...

Men som Ragnar Hörnqvist själv senare påpekade så hade han haft tur som klarade sig:

Min mamma berättade för mig när jag kom hem att hon visste att jag skulle komma hem, hon hade bett för mig varenda dag.

Spansk diktatur och svensk internering

I mars 1939 kapitulerade den spanska republiken och Spanien blev en fascistisk diktatur i drygt 35 år. Omkring 50 000 republikaner avrättades efter kapitulationen. Ytterligare uppemot 200 000 personer skulle avrättas eller dö av umbäranden i de brutala fånglägren under de kommande åren. En halv miljon spanjorer flydde landet, de flesta skulle aldrig återvända. På den franska sidan gränsen spärrades många av dem in i mycket torftiga fångläger på stränderna. Ända fram till slutet på 50-talet stred små republikanska gerillagrupper mot den fascistiska övermakten.

I september 1939 bröt det andra världskriget ut. I en tid av eftergifter mot Nazityskland var det ingen merit att ha varit Spanienfrivillig. I Sverige, inte minst inom militären, var sympatierna med Tyskland betydande. Vid Sovjets krig mot Finland vintern 1939/1940 och efter Tysklands anfall på Sovjet 1941 fick antifascistiska, främst kommunistiska, värnpliktiga order om att tjänstgöra i arbetskompanier. I praktiken handlade det om fångläger. En av dem som internerades var Ragnar Hörnqvist. Våren 1940 hämtades han från en kolning utanför Porjus och fördes till militärens arbetsläger i Vitvattnet utanför Kalix. Där fick han tillbringa sex månader.

Det är ofattbart att en demokratisk regering i Sverige tillät något sådant. Jag hade sagt att jag skulle spränga tysktågen i luften. Det räckte med att vara motståndare till nazismen.

De sista arbetskompanierna låg i Västerbotten, i Stensele och Vindelns. Det sista lägret, det i Stensele, avvecklades i oktober 1943.

Även Sven Brännström var nära att hamna i ett arbetskompani efter att tre arbetskamrater hade gått till polisen och anklagat honom för att vara kommunist och sovjetisk spion. Hans kompanichef såg till att han klarade sig undan arbetskompaniet, men han blev trakasserad av ett underbefäl för att han hade varit i Spanien. Denne hade beordrat honom till kvällsexercis vid A8:s övningsområde i Boden:

När vi kom ditmarscherande och kom runt dessa baracker var där fullt med soldater. Dessa hade hört att en spanienfrivillig skulle åka på bestraffning av ett underbefäl, så då kom de dit för att visa solidaritet. Hur de fick reda på detta vet jag inte.

De svenska frivilliga kom ändå relativt lindrigt undan. Hotet om sex månaders fängelse för de som hade rest verkställdes aldrig. Frivilliga från länder som Tyskland, Italien, Tjeckoslovakien och Österrike kunde överhuvudtaget inte återvända till sina hemländer. I Finland bestraffades de som hade varit i Spanien med tukthus medan frivilliga från Nederländerna berövades sitt medborgarskap. I en rad länder, däribland Norge och Danmark, utmärkte sig tidigare Spanienfrivilliga i motståndskampen mot nazism och fascism under det andra världskriget.

Kamratförening och återbesök

Så småningom organiserade de svenska Spanienfrivilliga en kamratförening och ett betydande solidaritetsarbete för Spaniens sak. Arbetet för solidaritet med fascismens offer och för en bojkott av Francodiktaturen fortsatte år efter år. Samma år som Franco dog, 1975, anordnades exempelvis en solidaritetsdemonstration i Umeå med 2 000 deltagare som tågade under parollen "Franco — mördare". I *Västerbottens Folkblad* beskrivs den som "Umeås största protest". Efter den spanska fascismens fall i mitten på 70-talet kunde de gamla frivilliga börja resa tillbaka till Spanien. Både 1986 och 1996 anordnades stora jubileer för dem som hade deltagit i de internationella brigaderna. De tackades officiellt av Spaniens nya demokratiska regering, besökte landets parlament och erbjöds till och med spanskt medborgarskap. En som deltog vid besöket 1996 var Sven Brännström:

Arrangemanget var djävligt fint. Det var så fint att se alla dessa människor som ställde upp och hjälpte oss när vi var i Spanien. Alla dessa människor, framför allt de unga, som hälsade oss och tog våra händer för att visa sin uppskattning, fantastiskt! Vad det sedan gäller det här med medborgarskapet, eller rätten till spanskt medborgarskap som vi frivilliga har fått, så kan man säga att cirkeln är sluten. Negrins löfte till oss om ett spanskt medborgarskap efter det att fascismen hade besegrats har uppfyllts!

På ålderns höst fick Sven Brännström frågan om han någon gång ångrade att han reste som frivillig till Spanien:

Nej aldrig! Tvärtom var jag glad för att jag åkte. Det har betytt mycket för mig. I Spanien fick jag uppleva en stor och stark solidaritet människor emellan och så fick jag ju träffa människor från länder som jag nästan inte visste fanns.

När Ragnar Hörnqvist var 77 år gammal fick han frågan om han skulle ha åkt ner vid en liknande situation i Spanien om han hade varit ung igen:

Jag skulle åka ner igen, ingen tvekan, det har du inte behövt fråga mig om. Jag känner än i denna dag hur jag ville ställa upp och hjälpa.

Farbror Elof stupade i Spanien

I dag är nästan alla de som for till Spanien borta, men runt om i Sverige och Västerbotten lever släktingar till de Spanienfrivilliga. För dem som har en stupad släkting kan frågetecken och funderingar finnas om vad som hände och varför.

I Norrfjärden i Norrbotten bor Tage Abrahamsson. Han är brorson till Elof Abrahamsson från Ursviken som stupade i Spanien.

Jonas Sjöstedt: *Vad vet du om din farbror Elof?*

Tage Abrahamsson: - Jag vet att han var en mycket målmedveten person som gjorde det som han hade bestämt sig för. Min far, de var elva syskon, försökte avråda honom från att resa till Spanien, men Elof var fast besluten att åka. Min far visste väl hur starka fascisterna var och att risken var stor att Elof inte skulle komma tillbaka.

Hur såg man i Elofs familj på att han reste?

- Det var nog lite kontroversiellt, inte minst för min farmor. Hon talade inte så gärna om det. Säkert hade hon varit orolig för honom. Kanske spelade det in att Elof var kommunist. Några av bröderna sympatiserade nog med det då, men inte alla. Elofs far, min farfar, gick bort när Elof hade rest. Elof skrev hem när han var i Spanien. Det sista vi vet om honom är att han rodde över Ebrofloden på väg till ett partisanuppdrag på den fascistiska sidan. Efter det har ingen hört vad som hände honom.

Vad tycker du om att Elof reste till Spanien?

- Jag har stor respekt för hans beslut. Man kan inte annat än respektera en person med en sådan övertygelse. I dag har vi facit i hand, men jag kan bara se med ödmjukhet på hans idealism och kamplust. Det kan ha funnits en och annan av dem som for som drevs av äventyrlust, men för de allra flesta handlade det om en djup övertygelse och vilja att stoppa fascismen. Det spanska inbördeskriget var egentligen en sorts början på det andra världskriget. Om omvärlden hade sagt ifrån mot fascismen redan då kunde historien ha sett annorlunda ut.

De frivilliga från Västerbotten

Det finns elva kända Spanienfrivilliga från Västerbotten:

Elof Abrahamsson, f. 31/10 1913, fabriksarbetare från Ursviken, organiserad i Järn och metall, var partisan, stupade i Aragonien eller Ebro.

Oskar Berg, f. 1/1 1915, grovarbetare från Skellefteå.

Sven Brännström, f 19/4 1911, metallarbetare från Ursviken. Reste ned med Elof Abrahamsson i juni 1937. Partisan. Deltog i 60-års jubileet 1996. Död 10/9 1998.

Gustav Adolf Edin från Bastuträsk, f. 1914. Stamanställd vid flottan i Karlskrona i 2,5 år. Bussförare organiserad i Svenska grov- och fabriksarbetareförbundet. Avreste till Spanien 18 januari 1938, stupade vid Ebro.

Olov Elis Eliasson från Vilhelmina, f. 1905, stupade vid Ebro 22 september 1938.

Ragnar Hörnqvist, f. 1/6 1906, skogsarbetare från Storuman. Avreste 20 november 1936, hemma vid jul 1938.

Sigurd Lundberg, f. i Kiruna 6/5 1913, sjöman från Holmsund, vpl i flottan, avreste maj 1938, anmäld som saknad i strid.

Hans Ruben Ove Olofsson, f. 29/12 1914, sjöman från Umeå, stupade i Batea.

Sigfrid Sandkvist, f. 15/2 1901 i Vilhelmina, skogsarbetare bosatt i Skellefteå. Reste ner och hem med Ragnar Hörnvist.

Hjalmar Stridsberg, f. 13/12 1908, rörmontör från Skelleftehamn, reste ner i december 1936, återkom till Sverige i februari 1938.

Kurt Sörensen från Holmsund, endast namn finns.

En tolfte frivillig, **Folke Olof Liljegren**, f. 5/9 1909 var målare och uppgavs komma från Umeåstrand, en ort som inte är känd. Möjligen var även han västerbottning. Sannolikt är inte alla de svenska frivilliga kända. Många av dem som for från Sverige var sjömän, en del mönstrade av i hamnar och tog sig direkt till Spanien och anslöt sig till något förband. För vissa av de frivilliga saknas helt uppgifter om varifrån de kommer. Därför var de frivilliga från Västerbotten sannolikt fler än vad som framgår av de listor som finns bevarade.

Källor

Radiointervjuer med Ragnar Hörnvist av Per Runesson och Torbjörn Bergström, SR Västerbotten

Radiointervju med Sven Brännström av Rolf Granstrand vid Utbildningsradion i Skellefteå

Intervju med Ragnar Hörnvist i *Västerbottens Folkblad* 4/10 1975

Dalin, S., "Sven Brännström: en spanienfrivillig från Västerbotten berättar" *Oknytt* (1998:1-2)

Citaten av Hörnvist och Brännström kommer ur källorna ovan.

Dalin, S., "Den svenska pressen och Spanienfrågan 1936-1939", B-uppsats i historia, Umeå universitet (1999)

Beevor, A., *Spanska inbördeskriget* (2007)

Gustafsson, Kerstin & Karlsson, Mekki, *Spaniens sak var vår* (1992)

Gyllenhaal, L., & Westberg, L., *Svenskar i krig 1914-1945* (2006)

Helgeson, Patrik m.fl., *¡No Pasarán! - spanska inbördeskriget och uppgörelsen med fascismen* (2008)

Molin, Karl, *Hemmakriget - om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget* (1982)

Nilsson, Göte, *Svenskar i spanska inbördeskriget* (1972)

Rogeby, S., *De stupade för Spaniens demokrati* (1977)

Thunborg, C., *Mot herremakt - för folkmakt* (1988)

Ett särskilt tack riktas till historikern Stefan Dalin. Utan tillgång till hans arbete, intervjuer, bilder och tid hade denna artikel inte varit möjlig.